

ALPOMISH DOSTONIDA DINIY KOMPONENTLI BARQAROR QURILMALAR

Ahmedov Hakim Yarashevich

F.f.d. PhD (TerDu)

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10455650>

Annotatsiya. Ushbu maqolada Alpomish dostonidagi qo'llanilgan diniy komponentli barqaror qurilmalar va ularning semantikasi va ularning o'zaro munosabati, dostonida qo'llanilgan frazeologik birliklarning tabiati tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: umumilliy til unsurlaridan tarkib topgan mifik va diniy mazmunli frazeologizmlar, ekzotik leksikaga mansub teonim komponentli diniy barqaror birikmalar, holat bilan bog'liq frazeologizmlar, faoliyat bilan bog'liq frazeologizmlar. – diniy-axloqiy tamoyillarga asoslangan nikoh yoki to'y bilan bog'liq leksika, mavhum diniy tushunchalarni ifodalovchi leksik birliklar qatnashgan frazeologizmlar.

STABLE DEVICES WITH A RELIGIOUS COMPONENT IN THE SAGA OF
ALPOMISH

Abstract. In this article, stable devices with a religious component used in the Alpomish epic, their semantics and their interrelation, the nature of phraseological units used in the epic are studied.

Key words: phraseologisms with mythical and religious meaning, consisting of elements of the national language, religious stable compounds with theonim component belonging to the exotic lexicon, phraseologisms related to the situation, phraseologisms related to activity. - lexicon related to marriage or wedding based on religio-ethical principles, phraseologisms with lexical units expressing abstract religious concepts.

СТАБИЛЬНЫЕ УСТРОЙСТВА С РЕЛИГИОЗНОЙ СОСТАВЛЯЮЩЕЙ В САГЕ
ОБ АЛПОМИШЕ

Аннотация. В данной статье изучаются устойчивые приемы с религиозной составляющей, используемые в саге об Алпомише, их семантика и взаимосвязь, характер фразеологизмов, употребляемых в саге.

Ключевые слова: фразеологизмы мифологического и религиозного значения, состоящие из элементов национального языка, религиозные устойчивые соединения с теонимическим компонентом, принадлежащие к экзотической лексике, фразеологизмы, связанные с ситуацией, фразеологизмы, связанные с деятельностью. - лексика, связанная с браком или свадьбой, основанная на религиозно-этических принципах, фразеологизмы с лексическими единицами, выражающими абстрактные религиозные понятия.

Alpomish dostonida qo'llanilgan frazeologik birliklarni diniy mazmunga ega ekanligini tasnif qilish avvalida ularni til birliklarining ishlatilish jihatiga ko'ra asosiy ikki guruhga:

1) umumilliy til unsurlaridan tarkib topgan mifik va diniy mazmunli frazeologizmlar.

2) ekzotik leksikaga mansub teonim komponentli diniy barqaror birikmalarga bo'lib o'rganishni zarur deb bildik. Birinchi guruhga mansub ma'joziy tabiatli barqaror birliklar ham, aslida, o'z ma'nosida talqin etiluvchi iboralar bo'lib, ularning barchasi o'zbek lingvomadaniyatida o'z ma'nosida qabul qilinuvchi va to'g'ridan-to'g'ri ma'noga ega iboralar sifatida talqin qiluvchi birliklardir.

Tilning frazeologik fondining yarim qismini diniy tushunchalar bilan bog'liq elementlar tashkil etadi. Ular tilimizga tayyor holda kirib kelgan emas, balki milliy lingvokulturologik mahsulot sifatida keyin paydo bo'lgan¹. Arabcha, forsha, hamda turkiycha diniy onomastik leksika bunday turdagi teofrazeologik birliklar semantikasida Alloh va uning qudrati, insonni yaxshilik va islomiy e'tiqodga da'vat qiluvchi niyatlar va duolar bilan bog'liq tarzda rang-barangdir².

Teonim (yunoncha *teog* – xudo (Olloh) + *onoma* – nom, atoqli ot) – *Ollohning nomi* va *atributlarining atoqli oti* degan ma'noni bildiradi. “Teonimiya” diniy xarakterdagi atoqli otlarning to'plami, yig'indisi, “teonimika” diniy, ilohiy onomastik ko'lamga mansub atoqli otlarni o'rganuvchi soha ma'nosini bildiradi. O'zbek onomastikasining haqiqiy bilimdonlaridan biri professor

Y. Begmatov diniy (Xudo, Payg'ambarlar va avliyolar) va muqaddas joylar (Jannat, Do'zax, Ka'ba...) kabi onomastik birliklarni teonim deb ataydi.

Xizr, Luqmon kabi avliyolar va Azroil, Jabroil, Isrofil, Mekoil, Munkar, Nakir singari farishtalarning nomlari, shuningdek, *Azozil, Molik, Uzzo, Uzoyo, Horut, Morut* kabi antroponimlar ham farishtalarning ismlari bo'lib, ular ham teonimlar sanaladi.

Islom ta'limotiga ko'ra, Alloh taolo – yuksak fazilatlar sohibi. Diniy amallarning barchasi Alloh va uning elchilari – payg'ambarlari bilan bog'liq. “Alpomish” dostonida ham Allohning xislat va xulqlarini ifoda etuvchi nomlar asosiy o'rin tutadi va dostonida islomiy din ruhni ta'minlaydi. O'zbekcha diniy matnlarida *Alloh*, turkiy (mo'g'ulcha) *Tangri*, fors-tojikcha *Xudo* so'zlarining barchasi qo'llanadi. *Alloh* lafzi barcha tillarda, *Tangri* faqat turkiy tillarda, *xudo* so'zi

¹ Farmonova N.F. The concept of phraseology and the basic types of phraseological units // Universum: filologiya i iskusstvovedenie: elektron. nauchn.jurn. 2021. 6(84). URL: <https://universum.com/ru/philology/archive/item/11938> (15.09.2022)

² Omonturdiyeva Sh. O'zbekcha diniy matnlar frazeologiyasi. Namangan davlat universiteti ilmiy axborotnomasi. – №6, 2022. – B. 503.

fors-tojik, o'zbek, hind, urdu, pushtu, dariy va turkiy tillarda ishlatiladi. Demak, Alloh so'zi bugungi kunga kelib, ekzotizmlik xususiyatini yo'qotib, tilga o'zlashgan. Biroq yuqorida tilga olinganidek, Alloh shunday ulug' qudrat va hikmat, fazilat va hulqlar egasiki, bu uning nomlarida o'z ifodasini topgan. Chunonchi: o'zbekcha diniy matnlarda *Alloh, Xudo, Tangri* so'zlariga odatda sifat qo'shib, *Alloh Taolo, Xudoyi Taolo, Tangri Taolo* shaklida ishlatiladi: *Taolo* so'zi arabcha bo'lib, *ulug' va oliy* degan ma'nolarni bildiradi. O'zbekcha diniy matnlarda bu so'zlarni tarjima qilib, *ulug' Alloh, oliy Alloh, ulug' Xudo, oliy Xudo* shaklida qo'llansa, bu so'zlarning jarangdorligi va arabcha tarovati buziladi. Chunki, *ulug', oliy* so'zlari insonga va boshqa narsalarga nisbatan ham qo'llanadi: *ulug' inson, oliy tabaqa* kabi.

Umumilliy til unsurlaridan tarkib topgan mifik va diniy mazmunli frazeologizmlar.

Abdunazar Poyonov ijrosidagi "Alpomish" dostoni tilida qo'llanilgan frazeologik birliklar orasida islom dini, xususan, Alloh nomi bilan bog'liq komponentli frazeologik birliklar ham talaygina. Ushbu frazeologizmlar tarkibida teonim komponent sifatida *Xudo, Alloh, Yaratgan (Yaratgan egam), Qodir egam, yo Rabbim* kabi onomasiologik birliklar faol qo'llanadi: *Xudo o'g'il bersa* (16), *Xudoning suygan quli* (16), *Xudo beribdi* (24), *Yakka xudoga ishi ayon bo'lmoq* (69), *Xudo urgan* (70), *Xudo borliqni bersin* (121), *Xudoga topshirmoq* (254), *Xudo ato qilsin* (307), *Xudo qilsin koringni* (364); *Yaratgandan tilab yotmoq* (22), *Yaratganning o'zi beayb* (22), *Yaratgan egam niyatini bersin* (23); *Allohni yod etmoq* (23), *Alloh aql hushini olmoq* (71), *Alloh yoring bo'lsin* (125), *Olloh saqlasin* (175), *Alloh inoyat ko'rsatmoq* (305), *Ollohdan madad tilamoq* (303); *Yo Rabbim, mushkulimni osonidan ber* (303) kabi.

Shuningdek, *Xudoning suygan quli* (16), *Yaratgandan tilab yotmoq* (22), *Yaratganning o'zi beayb* (22), *Allohni yod etmoq* (23), *Xudo beribdi* (24), *Yaratgan egam niyatini bersin* (23), *Haqqa yetmoq* (24), *Xo'jayi Xizr saqlasin* (199), *Chiltan pirlar madad bermoq* (33), *qirq chilton jilovdor bo'lsin* (27), *Xudo urgan* (70), *Alloh aql hushini olmoq* (71), *Shayton shobiriga tushmoq* (112), *Shayton dumini ushlab kelmoq* (118), *Olloh yoring bo'lsin* (125), *shayton jilovini ushlamoq* (153), *shaytonga bo'la bo'lmoq* (207), *payg'ambarlar shafolat qilmoq* (305), *Hakimi Luqmon qolmadi* (16), *Shohimardon pirga sig'inmoq* (21).

Doston matnida Allohning 99 go'zal ismi ('asmā' allāh al-Ḥusnā) deyarli uchramaydi. Bunga asosiy sabab sifatida boshqa dostonlar singari "Alpomish" dostonida ham xalq jonli tili o'z aksini topganini alohida ta'kidlash lozim. Shuningdek, jonli nutqda faol qo'llanuvchi qadimgi turkiycha *Tangri* nomi bilan bog'liq iboralar ham uchramadi. Bizningcha, doston kitob holiga keltirilguncha qayta tahrir qilingan va *Tangri* leksemasi yuqorida keltirilgan ism (*Alloh, Xudo, Yaratgan egam ...*)larga almashtirilgan.

Frazeologizmlar mohiyatida ijtimoiy yoki subyektiv tarzda anglanuvchi, inson hayotining muhim moddiy, aqliy, ruhiy tomonini aks ettiruvchi, tarixiy ildizlariga ega bo'lgan xalqning hayotiy tajribasini aks ettiradigan mazmun turadi. Frazeologizmlar obrazli, emotsional-ekspressiv xususiyatga ega til birligidir. Frazeologizmlar xalqning ma'naviy-ma'rifiy, ijtimoiy-iqtisodiy, turmush tarzi hamda o'ziga xosligini yorqin ifoda etadi. Frazeologizmlar shakllanishi va qo'llanishi mexanizmlarini tadqiq etish til vakillarining verbal fikrlash xususiyatlarini aniqlaydi, chunki aynan frazeologizmlarda insonning narsa-hodisalarni anglash va insonning emotsional, his-hayajon manzarasi ifoda etadi³.

Dostonda islom dini, undagi farz va sunnat amallari, ijtimoiy, siyosiy, madaniy hayotning ajralmas qismiga aylanib qolgan marosim, an'ana va predmet nomlari iboraning komponentlaridan birini tashkil etadi. Xususan, dostonda diniy marosimlarni nomlovchi leksika qatnashgan frazeologik birliklar miqdori ham salmoqli. Ushbu leksemalarni quyidagicha tasniflash mumkin:

– **diniy-axloqiy tamoyillarga asoslangan nikoh yoki to'y bilan bog'liq leksika:** *otini qo'yib bermoq* (26), *boshdan bir-biriga atamoq* (28), *jufti halol bo'lmoq* (28), *qo'lini halollatmoq* (32), *sunnat qilmoq* (32), *sunnat to'yini qilmoq* (33);

– **diniy-etnografik marosim nomlari qatnashgan va shu marosimni ifodalovchi frazeologizmlar:** *nazr bermoq* (28), *Shohimardon boboga sig'inmoq* (21), *ziyosat qilmoq* (22), *sadaqa qilmoq* (23), *mozorda yotganlarni duo qilmoq* (57), *zakot bermoq* (57), *duo olmoq* (34), *qo'l bermoq* (304), *tavof qilmoq* (308), *pirini yod qilmoq* (309), *namozga boshini qo'ymoq* (332), *tilovat qilmoq* (22), *mozorlarga bosh urmoq* (406), *qush qullug' bo'lsin qilmoq* (434);

– **o'lim va o'limdan keyingi hayot bilan bog'liq tushunchalarni ifodalovchi leksika ishtirok etgan iboralar:** *qiyomat qarz bo'lib qolmoq* (18), *manzili jannat bo'lmoq* (21), *qiyomat bo'lmoq* (74), *qabriga bosh urmoq* (21), *g'arib mozor bo'lmoq* (377);

– **mavhum diniy tushunchalarni ifodalovchi leksik birliklar qatnashgan frazeologizmlar:** *ixlos qilmoq* (22), *piri bo'lmoq* (28), *taqdirga tan bermoq* (79), *savob ishdan yuz burmoq* (70), *fol ko'rmoq* (258), *darvesh bobo karomat qilmoq* (27), *tushida saboq bermoq* (31), *savob olmoq* (307), *immonini yutmoq* (298), *immonini yamlab yutmoq* (364), *duo ketmoq* (454). Dostonda islom diniga xos bo'lgan "immon" komponentli frazeologik birliklar ham talaygina: *immonsizlik qilmoq* (256), *immonini yutmoq* (298), *immonini yamlab yutmoq* (364),

Onomastik guruhga mansubligiga ko'ra mifologik komponentli frazeologizmlar: *dev-u pari xizmatida bo'lmoq* (115), *darvesh bobo karomat qilmoq* (24), *parilar oshiq bo'lmoq*

³ Mamatov A., Boltayeva B. Frazeologik birliklarning lingvomadaniy va semantik pragmatik tadqiqi. – Toshkent, 2018. – B. 8

(27), *Hazrati Jaltanga sig'inmoq* (277), *arvoh ursin* (298), *jin ursin* (298), *qari bilganni pari bilmas* (390), *Qirq chilton jilovdor bo'lsin* (27), *Cho'pon ota qo'ylarga oralamoq* (25) va h.k.

Mifologik komponentli iboralar ham ushbu komponentning hosil bo'lish maqsadi, mifonimlashish jarayoniga ko'ra, yana bir qancha turlarga bo'linishi mumkin: **1. agionim komponentli frazeologizmlar, 2) mifoantroponim komponentli frazeologizmlar, 3) demonim komponentli frazeologizmlar, 4) mifozoonim komponentli frazeologizmlar, 5) mifotoponim komponentli frazeologizmlar.**

Agionim komponentli frazeologizmlar. Payg'ambarlarning ismlari agionimlarning asosiy qismini tashkil etadi. "Payg'ambar" so'zi forscha bo'lib, "payg'om" – xabar, "burdan" – keltirmoq, ya'ni "xabar keltiruvchi", "elchi" ma'nolarini bildiradi. Diniy adabiyotlarda, xususan Qur'on va hadislarda payg'ambarlarga nisbatan "nabi" va "rasul" so'zlari qo'llangan

"Alpomish" dostonida payg'ambarlar, xususan, Muhammad (s.a.v.) nomlari ishtirok etgan iboralar deyarli uchramaydi. Yuqorida ta'kidlanganidek, dostonida qahramonlar qiyin vaziyatlarga tushganda ulardan madad so'raydi.

*Girdingiz tutgan qanchalar himmat,
Mo'min qulga ko'rsatdingiz shafot,
Bu zindondan chiqsam sog'u salomat,
Ummatim, deb karomat qiling, ey hazrat,
Oллоh do'sti, payg'ambarim Muhammad* (304).

Shuningdek, islom dinida Muhammad (s.a.v.) payg'ambarning zamondoshlari bo'lgan to'rt choryor (forscha so'z bo'lib, to'rt do'st)larga ham murojaat uchraydi:

*Tangridandir avval boshdan ixtiyor,
Bir bandangman, qilma meni xor-u zor,
Ota-enam yo'lga qarab intizor,
Madadkor bo'ng, otingizdan yaxshilar,
Do'stim deng, aylanay, to'rtta choriyor* (304).

O'zbek halqi farishta timsolida eng oliy o'zbek qadriyatlari va urf-odatlarini o'zida mujassam etgan, botiniy va zohiriy olami go'zal ayollar obrazida ko'radilar. Farishtalarning Alloh xabarchisi, yer yuzidagi vakillari ekanligi hammamizga muqaddas kitoblarimiz orqali ma'lum⁴.

Bundan tashqari dostonida ko'p qo'llangan teonim komponentli frazeologik birliklar orasida islomiy qarashlar tasnifida shakllangan "pir" komponentli frazeologik birliklar ham

⁴ Худойназарова Ў.А. Ўзбек ва инглиз тилларида мифоним компонентли фразеологизмларнинг лингвокултурологик тадқиқи. Филология фан. бўй. фалс. докт. (PhD)... дисс. – Термиз, 2021. – Б. 27.

talaygina bo'lib tasavvuf ta'limotida *pir* va *pir tutish* tushunchasi muhim ahamiyatga ega ekanligi ta'kidlanadi. "Alpomish" dostonida pirlarga bo'lgan munosabat, ularga bo'lgan ishonch, qiyin holatlarga tushib qolganda ulardan madad so'rash tasvirlari ko'plab o'rinlarda uchraydi.

Qayd etish lozimki, Abdunazar baxshi Poyonov kuylagan "Alpomish" dostonida teonim komponentli frazeologik birliklarning ma'lum qismi "O'zbek tilining izohli lug'ati" (2 va 5 jildlik lug'atlar), Sh. Rahmatullayev tomonidan tuzilgan "O'zbek tili frazeologizmlarining qisqacha izohli lug'ati"da uchramaydi. Ushbu iboralar dialektal xarakterga ega bo'lib, ularni semantik tahlil qilish dono xalqimizning tafakkuri, ijtimoiy munosabatlari, eng muhimi, tilimizning jozibadorligini aniqlashda muhim ahamiyatga ega.

MODERN SCIENCE
& RESEARCH